

XIX əsr Qacarlar dövlətində - Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni mühit

XVIII ƏSRİN SONU, XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ QACARLAR DÖVLƏTİNDƏ - AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏDƏNİ MÜHİT

XIX əsr Azərbaycan Türk fəlsəfinin əsas problemlərinə işiq tutmaq üçün ilk növbədə, həmin dövrdə Qacarlar dövlətinin, o cümlədən Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni mühitinə nəzər salmaq vacibdir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, deyə bilərik ki, Qacarlar dövründə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, eyni zamanda mədəni mühitlə də bağlı olan yeniləşmə-islahatçılıq hərəkatları, maarifçilik məsələləri Azərbaycan xalqının fəlsəfəsinin mahiyyətinin, məzmununun aşkara çıxarılmasında mühüm yerə malikdir.

Təəssüflə bildirməliyik ki, Qacarlar Türk dövlətinin Azərbaycan türklərinin bütününü ilə yoluna davam etmək istəyi Çar Rusiyanı ilə bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri nəticəsində yarımçıq qalmışdır. Bu anlamda Güney Azərbaycan türklərinin tarixinin, mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin və başqa sahələrinin uğurları, uğursuzluqları böyük ölçüdə Qacarlar dövləti ilə bağlı olmuşdur. Ancaq biz burada öncə Qacarlar və Böyük Qacarlar coğrafiyasında baş verən proseslərə bir yerə nəzər yetirməyi (1828), daha sonra isə Quzey Azərbaycan xalqının çar Rusiyanın müstəmləkəsi dövründə ortaya qoyduğu mücadiləni, Qacarlar və Güney Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi, elmi, mədəni prosesləri ayırı-ayrılıqla tədqiq etməyi məqsəduyğun hesab etmişik. Əgər nəzərə alsaq ki, Rusiya və Avropa tarixçiləri Qacarlar Türk dövlətinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixinin əsas saxtaşıdır. Meşğul olmuşdur, o zaman bu tarixin yenidən dəyərləndirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Çünki tarixi hadisələr dərk etmədən bir xalqın fəlsəfəsinin istiqamətləri və mahiyyəti haqqında dərinlən fikir yürütmək mümkünsüzdür.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqlarının çar Rusiyanı kimi böyük bir imperiya dövlət ilə qonşu olmaları, üstəlik bu qərbsayağı xristian "qonşu"nun "parçala və hökm sür" siyasətinə qarşılaşması milli faciəminin ön mühüm mərhələlərindən biridir. Bu anlamda deyə bilərik ki, bəzi Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqlarını yanlışlığa sürükleyen, bəlkə də bir çox hallarda buna məcbur edən çar Rusiyanı amili idi. Ancaq bu heç də, bütövlükdə bəzi xanlıqların çar Rusiyanın işğalçılıq planının tərkib hissəsi olaraq qeyri-milliləşmədən çıxış etmələrinə haqq qazandıra bilməz. Biləcə, həmin dövrdə xanlıqların eksəriyyəti milli iradə nümayi? etdirmə Qacarlar dövlətinə birləşmək haqqında qərar qəbul etmiş olsa idilər, böyük ölçüdə Güney Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın quzeyinin Rusiya tərəfindən işğalının qarşısı alınacaqdı.

Hazırda qadğas Azərbaycan tarixçilərinin eksəriyyəti də əsil həqiqəti ifadə etmək əvəzinə, çar Rusiyanı Sovet Rusiyanı mifindən və qorxusundan qurtula bilmədikləri üçün milli faciəminin gerçəkləşməsində rol oynayan xanlıqları müsbət, milli birliyi-miz uğrunda mücadilə verən Əşqarlar-

rı, Qacarları "ümumi düşmən", ya da mühafizəkar, gerilikçi işğalçı "İran", ən əsası isə Rusiyanı "himayəçi", ya da "tərəqqipərvər" işğalçı adlandırmaqla işlərini bitmiş hesab edirlər. Guya, Qacarlara qarşı olmuş bəzi Quzey Azərbaycan xanlıqları (Qarabağ, Şəki və b.) da mühafizəkar işğalçı "İran"ı deyil də, xeyirxah "himayəçi", ya da "tərəqqipərvər" işğalçı Rusiyanı seçmək məcburiyyətində qalıblar. Halbuki, "ümumi düşmən" milli kimlik, dini kimlik, milli mədəniyyət, milli tarix baxımından ortaq olduqları Qacarlar dövləti deyil, tam tərsinə bütün bu məsələlərdə daban-dabana zidd olan çar Rusiyanı idi. Milli tələmiz həll olduğunduz bir dövrdə Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqlarının eksəriyyətinin də guya, sadələşməklə çar Rusiyanın vədlərinə inandıqlarına görə Qacarlardan üz çevirdiklərini yazmaq nə elmi obyektivliyi, nə də Azərbaycan tarixçisinin milli iradəsinə uyğundur. Bir sözlə, hər şeyi olduğu kimi yazmaq lazımdır ki, Qacarlarla birləşməyə qarşı çıxaraq Rusiyaya üz tutan xanlıqlar qeyri-milliləşməyə tutmuşlar, həmin xanlıqların arasında dayanacaq çar Rusiyanı isə "himayəçi", "tərəqqipərvər" deyil, barbar bir işğalçı olmuşdur.

Bütün bunları nəzərə almadan, Qacarlar Türk dövlətinin qurucusu Ağə Mehəmməd Şah Qacarın və onun varislərinin Quzey Azərbaycanda Türk xanlıqlarını xoşluqla, ya da zorla yeni dövlətə birləşdirmək siyasətinin sonda niyə uğursuzluqla nəticələnməsini dərk etmək mümkün deyildir. Ona görə də, bu məsələ ilə bağlı, ilk növbədə, bilməliyik ki, XVIII əsrin sonlarına doğru Ağə Mehəmməd Şah Qacar yeni Türk dövlətinin quruluşu yolunda bir tərəfdən xeyli dərəcədə müstəqilləşmiş Quzey Azərbaycan Türk xanlıqları, eyni zamanda yeni taktiki oynurları Güney Qafqazı işğal etmək istəyən "himayəçi" rolundakı çar Rusiyanı ilə üz-üzə qalmışdır. Ağə Mehəmməd Şah Qacar üçün hər iki hədəfi dəf edərək Güney Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycandanı yeni dövlətin tərkibinə qatmaq həyatı önəm daşısa da, ancaq "himayəçi"lərinə, əslində isə potensial işğalçılara Rusiyaya anılan xanlıqları, eyni zamanda Güney Qafqazı işğal etməyə fərsət qəbuləyən çar Rusiyanı zərərsizləşdirmək çox zor idi.

Bütün bunlara baxmayaraq, Ağə Mehəmməd Şah Qacarın Güney Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycandanı yeni dövlətin tərkibinə qatmaq məsələsi ilə 1795-ci ilin yaz-yay aylarında həmin ərazilərdə doğru hərbi yürüşü də, yalnız Qacarlara tabe olmaq istəməyən Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqları ilə gürcü KartliKaxeti qarlığına deyil, eyni zamanda onların "himayəçi"si rolunu oynayan çar Rusiyanı qarşı müharibənin başlanması demək idi. Çünki Ağə Mehəmməd Şah Qacarın bu hərbi yürüşünün mahiyyətiyyəti əsasən, yeni Türk dövlətinə birləşmək istəməyən xanlıqlara qəz yerini göstərməsi, digər tərəfdən həmin xanlıqların "himayəçi"si olan çar Rusiyanın Güney Qafqazdan əlini üzməsinə bir işarə, xəbərdarlıq idi. Demək olar ki, Qacarların qurucusunun Güney Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbayca-

na ilk hərbi yürüşü əsasən uğurla nəticələndi, yalnız Qarabağ xanlığının müqavimətini qırıb Şuşanı ələ keçirmək mümkün olmadı. Bu məsələnin də təzliklə həll olunacağına ümid edən Ağə Mehəmməd xan həmin hərbi yürüşdən az sonra, 1796-cı ilin martın 21-də Tehrandə Şah elan olundu. Çünki 1795-ci il yürüşündən sonra o, böyük ölçüdə əski Səfəvilər ərazisinə sahib çıxmış, bununla da onun qanuni varisi olduğunu ortaya qoymuşdur. Taqcoymu zamanı Ağə Mehəmməd Şah Qacara Ərdəbilədən Şeyx Səfi məqbərəsindən gətirilmiş çutqabağı və Şah qılıncının verilməsi isə, Qacarların Səfəvilər dövlətinin qanuni varisi olmasının təsdiqi idi. Təsədüfi deyil ki, Səfəvilər kimi Qacarları da bir çox tarixçilər, o cümlədən Qarabağname müəllifləri Qızılbaşlar kimi qeyd etmişlər.

Ağə Mehəmməd Şah Qacar Xorasanı ələ keçirib (1796) Əşqarların buradakı hakimiyyətinə tamamilə son verdikdən sonra da, onu ən çox rahatlıq sağladan Güney Qafqaz, o cümlədən Quzey Azərbaycan məsələsi idi. O, yaxşı anlıyırdı ki, 1795-ci ildə Güney Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycandanı əsasən, yeni dövlətin tərkibinə qatsa da, ancaq bu məsələ öz qəti həllini tapmamışdır. Çünki bu məsələdə başlıca əngəl kimi bəzi Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqlarının (Qarabağ, Şəki və b.) Qacarlara birləşməyə qarşı meyilsizliyi görünür də, əslində əsas problem onların "himayəçi"si qılıncı girmiş çar Rusiyanı idi. Bu anlamda həmin xanlıqların çoxunun "himayəçi"ləri Rusiyaya güvənərək yenidən Qacarlara qarşı baş qaldırması, ya da "himayəçi"nin özünün Güney Qafqaza hərbi qüvvələr yeritməsi hər an gözlənilirdi.

Qacarların 1795-ci ildə Güney Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycana əsasən uğurlu hərbi yürüşü bölgədəki ictimai-siyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirmişdir ki, bu da həmin əraziləri işğal etmək niyyətində olan çar Rusiyanı qətiyyətlə qane etmirdi. Birbiriləri daima düşmənçilik edən Quzey Azərbaycan Türk Xanlıqlarına bu yolda böyük "yardım" edən çar Rusiyanı əvvəllər daha çox kənardan, "parçala və hökm sür" siyasətilə vəziyyətə nəzarət etməyə üstünlük verirdisə, Qacarların ortaya çıxmasıyla həmin xanlıqların ortaq milli-dini duyğular altında yeni dövlətə birləşməyə bələyi təhlükəsini hiss etdikdən sonra onlara qarşı müharibə elan etməkdən başqa yol görmədi. Hər halda Ağə Mehəmməd Şah Qacarın Güney Qafqazı xeyli dərəcədə nəzarəti altına alıb Tehrana dönməsindən az sonra, yeni 1795-ci ilin payızında çar Rusiyanın 1783-cü il Georgiyevski müqaviləsinə bəhanə edərək Güney Qafqaza hərbi qüvvə yeritmək barədə qərar qəbul etməsi, eləcə də qarşı II Yekaterinanın Güney Qafqazın işğalı ilə "bağlı şərcənamə verməsi Rusiya-Qacarlar müharibəsinin qapılmaz olduğunu ortaya qoyurdu. Hələ, 1795-ci ilin payızında Quzey Qafqazdakı rus qoşunlarının başbaşı General Qudovici Güney Qafqazı işğal etmək göstərişi verən qarşı II Yekaterina, bununla bağlı imzaladığı şərcənamə açıq Şəkildə ifadə edirdi ki, Güney Qafqaz

və Xəzər dənizi sahilləri Qacarlar qoşunlarından təmizlənməlidir. Hətta, şərcənamə Qacarlar qoşunları silaha əl atdıqlarında düşməne cavab vermək, onları Güney Qafqaza bir daha yaxın buraxmamaq fikri də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, çar Rusiyanı birinci dəfə Səfəvilər dövründə (1720-ci illər) Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycandanı işğal etmək üçün hərbi yürüşlər təşkil etsə də, sonda Nadir şah Əfşar tərəfindən məğlubiyyətə uğur olub sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra (1735) ikinci dəfə, 1796-cı ilin ilk aylarında Güney Qafqaza, o cümlədən Quzey Azərbaycana istiqamətlənmiş ilk irihacmi hərbi yürüşü ilə, konkret Qarabəndə hücum etməsə Qacarlara qarşı rəsmən müharibə elan etmişdi oldu. A.A.Bakıxanov da açıq ?əkildə yazır ki, 1796-cı ildə qarşı II Yekaterina Güney Qafqaz uğrunda Qacarlarla müharibəyə başlamışdır. Ona görə də hesab edirik ki, ilk Rusiya-Qacarlar müharibəsi də 1804-1813-cü illərdə deyil, 1796-1797-ci illərdə gerçəkləşmişdir. Bu anlamda Güney Qafqazın, o cümlədən Quzey Azərbaycandanı çar Rusiyanı tərəfindən ikinci işğalçılıq (Rusiyanın birinci işğalçılıq yürüşü Səfəvilərin son dönməsinə baş vermiş, amma Nadir şah Əfşar tərəfindən rus işğalçıları geri otuzdurulmuşdur) yürüşü də 1796-cı ildə baş vermişdir.

Maraqlıdır ki, hazırda da Qacarları Quzey Azərbaycan xanlıqlarının "ümumi düşmən" adlandırılan qadğas Azərbaycan tarixçiləri var ki, onlar çar Rusiyanın ikinci dəfə Güney Qafqaza hərbi qüvvələr yeridərək bu torpaqları işğal etmələrinə mümkün olduqları qədər haqq qazandırmışa çalışsınlar. "Ağə Mehəmməd xanın Güney Qafqaza qadğıcı yürüşündən sonra Rusiya Cənub sərhədlərinin (?-F.Ə.) təhlükəsizliyi (?-F.Ə.) qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, habelə 1783-cü il Georgiyevski müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək məcburiyyəti (?-F.Ə.) qarşısında qaldı. 1795-ci ilin noyabr ayında Mozdok şəhərindən Cənubi Qafqaza ilkin mərhələdə işiq qatmaqda rus qoşunları göndərildi. Tiflis polkovnik Siroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağıstan və Azərbaycan istiqamətində isə general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağə Mehəmməd xanın Azərbaycandanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu". Bu kimi kitabları oxuduqda onun müəlliflərinin azərbaycanlı, Azərbaycan tarixçisi deyil, bir Rusiya tarixçisi ya da Rusiyaya xidmət edən rusbaşı Azərbaycan tarixçisi olması qənaəti yaranır. Çünki burada açıq aşkar bəzi müəlliflər çar Rusiyanın Güney Qafqaza işğalçılıq yürüşünü Quzey imperiyasının təhlükəsizliyi adına məcburi bir addım kimi dəyərləndirdiyi halda, öz dedə-baba torpaqlarını rus qoşunlarından qorumağa çalışan Əşqarları və Nadir şah Əfşarı, Qacarları və Ağə Mehəmməd xan Qacarı isə düşmən, işğalçı kimi qələmə verirlər.

Falq ƏLƏKBƏRLİ
AMEA-nın əməkdaşı,
türkoloq-alim